

10. Opbouwdienst, Arbeidsdienst en Arbeidsinzet: wat is het verschil?

Hoewel Arbeidsdienst en Arbeidsinzet beide producten zijn van de Duitse bezetting en de term arbeid in zich dragen, kunnen ze absoluut niet met elkaar vereenzelvigd worden. De Arbeidsdienst was opgericht als nationaal-socialistisch vormingsinstituut voor Nederlandse jongeren. De Arbeidsinzet had de tewerkstelling van Nederlandse arbeiders in Duitsland tot doel. Hieronder zal de Arbeidsdienst beschreven worden. De Arbeidsinzet wordt behandeld bij de volgende vraag, vraag 11.

Opbouwdienst, de voorganger van de Arbeidsdienst

In Duitsland richtten vanaf 1933 de machthebbers hun pijlen onder andere op de jeugd en jong volwassenen, die voor het nationaal-socialisme gewonnen moesten worden. Zo konden mannen en vrouwen tussen hun 18e en 25e jaar verplicht worden een halfjaar dienst te nemen in de Reichsarbeitsdienst. Na de capitulatie van Nederland wilden de Duitsers ook in Nederland een verplichte Arbeidsdienst instellen. De Arbeidsdienst werd door hen gezien als een instrument om het Nederlandse volk op nationaal-socialistische basis op te voeden. Rijkscommissaris A. Seyss-Inquart en Generalkommissar F. Schmidt waren verantwoordelijk voor de invoering van de Nederlandse Arbeidsdienst (NAD). Zij wilden deze op nationaal-socialistische beginselen geschoeide Arbeidsdienst geleidelijk invoeren. Plotselinge confrontatie met de verplichte Arbeidsdienst zou immers bij de Nederlandse bevolking weerstand kunnen oproepen. Seyss-Inquart en Schmidt grepen de demobilisatie van het Nederlandse leger aan om een overgangsfase, in de vorm van de Opbouwdienst, te creëren. Door de Duitse bezetter werd benadrukt dat de Opbouwdienst geen Arbeidsdienst was zoals die in Duitsland bestond, maar een voorziening voor een overgangstijd. Deze voorziening diende gezien te worden als een niet-militaire instelling van de Nederlandse staat. Doel was om de rest van de Nederlandse krijgsmacht naar de burgermaatschappij over te brengen 'om de werkloze soldaat te helpen zijn krachten aan de wederopbouw van zijn land te wijden'. De bezetter had echter van het begin af aan de intentie om de Opbouwdienst in een later stadium tot Arbeidsdienst te transformeren.

Jacob Nicolaas Breunese

Op 15 juli 1940 trad de Opbouwdienst in werking. Bepaald werd dat de Opbouwdienst zou ressorteren onder het departement van Algemene Zaken. Door de Duitsers werd de legerofficier Jacob Nicolaas Breunese aangesteld als commandant. Meer dan 1000 beroepsofficieren, kadetten en adelborsten, ongeveer 800 reserve-officieren, 1500 beroepsonderofficieren en zo'n 900 beroepssoldaten meldden zich er vrijwillig voor aan; van het lager dienstplichtige kader en van de gewone dienstplichtigen gingen ruim 60.000 man geleidelijk over in de Opbouwdienst. Zij waren onderworpen aan de bepalingen van de krijgstuicht.

Leden van de Opbouwdienst zouden gaan werken aan het soort objecten dat in Duitsland door de Reichsarbeitsdienst ter hand werd genomen: ontginning, wegeaanleg en drainage. Zang en sport kregen veel aandacht. De leiding van de Opbouwdienst beschouwde deze dienst als een opvoedingsinstituut voor het Nederlandse volk en als een - wellicht tijdelijke - vervanging van het leger en de dienstplicht. Breunese wilde van de Opbouwdienst een a-politieke organisatie maken, ondanks het feit dat hijzelf zeker niet anti-Duits was. Hij had zelfs bewondering voor bepaalde nationaal-socialistische denkbeelden. De ontwikkeling van

de Reichsarbeitsdienst was door hem met interesse gevolgd; toch weerde hij alle kerkelijke en politieke propaganda.

Gesteld kan worden dat de Opbouwdienst, zowel door de ideologische instelling van het kader als van de grote meerderheid van de leden en ondanks de eigenlijke intentie van de Duitse oprichters, een strikt Nederlandse instelling bleef. De voormalige militairen waren Nederlandse mannen, die de Opbouwdienst accepteerden als een sociaal vangnet, maar verder anti-Duits dachten en bleven denken. De klachten over landerigheid en het gebrek aan discipline waren legio.

De oprichting van de Nederlandse Arbeidsdienst

De omzetting van de Opbouwdienst in de Arbeidsdienst werd al in oktober 1940 voorbereid door het ontslag van alle manschappen, ouder dan 25 jaar, en alle onderofficieren, ouder dan 35 jaar, uit het leger. De helft van hen werd ondergebracht bij de gemeentelijke luchtbeschermingsdiensten. Anderen, ongeveer 1500 man, werden bij politie en brandweer geplaatst. Ongeveer 3000 kaderleden en 17.000 manschappen bleven over. Zij zouden overgaan naar de Arbeidsdienst.

Het college van secretarissen-generaal had eind januari 1941 een conceptbesluit voor een Nederlandse Arbeidsdienst opgesteld waarin geen enkele discriminerende bepaling voorkwam. Dit conceptbesluit werd door Seyss-Inquart echter terzijde gelegd. Deze stelde een nieuw besluit op waarin de bepaling voorkwam dat joden niet tot de Arbeidsdienst mochten worden toegelaten. De secretarissen-generaal weigerden dit besluit te ondertekenen. De Arbeidsdienst werd daarom door Seyss-Inquart ingesteld. Pas op 23 mei 1941 werd de Arbeidsdienstverordening van Seyss-Inquart gepubliceerd in het Duitse Verordeningenblad. De verordening kreeg terugwerkende kracht tot 1 januari 1941.

Arbeidsdienstplicht voor wie?

In de Arbeidsdienstverordening van 23 mei 1941 werd de dienstplicht voor jongeren (jongens en meisjes) tussen de 18 en 25 jaar ingesteld. Aan de secretaris-generaal van het Departement van Algemene Zaken werd opgedragen het aantal dienstplichtigen en het tijdstip van hun oproeping te bepalen. In feite was de Arbeidsdienst al een paar maanden eerder van start gegaan. De eerste 170 kaderleden werden midden december 1940 opgeleid op een kaderschool te Nunspeet en op 3 maart 1941 werden de eerste vier kampen van de Arbeidsdienst geopend.

In 1941 werden er slechts vrijwilligers opgeroepen; van de nieuwe dienstplicht werd nog weinig gemerkt. Bij de Departementen van Algemene Zaken en Justitie werd intussen wel gewerkt aan een besluit dat precies zou aangeven wie dienstplichtig was. Overigens was in juni 1941 al door de secretaris-generaal van Algemene Zaken bepaald dat de te nemen besluiten en maatregelen inzake de arbeidsdienstplicht, tenzij uitdrukkelijk anders zou worden bepaald, niet van toepassing zouden zijn op meisjes (Staatscourant, 9 juni 1941). In de Arbeidsdienst voor Meisjes zijn dus slechts vrijwilligers opgenomen geweest.

Arbeidsdienstplichtbesluit

Op 1 april 1942 werd het Arbeidsdienstplichtbesluit in de Staatscourant gepubliceerd. Hierin werden vier groepen jongeren onderscheiden die voor de Arbeidsdienst moesten opkomen, namelijk:

- studenten die zich bij universiteiten of hogescholen wilden laten inschrijven
- personen die bij de overheid of in het bijzonder onderwijs wilden werken
- personen in de leeftijd van 18 tot 24 jaar die al bij de overheid of in het bijzonder onderwijs in dienst waren

- personen in de leeftijd van 18 tot 24 jaar die niet of niet volledig in een beroep of bedrijf werkzaam waren.

Talrijke jongeren weigerden dienstneming en tot ergernis van General Arbeitsführer Bethmann bleek in de herfst van 1942 dat bij de inschrijvingsbureaus van de universiteiten en hogescholen nauwelijks gecontroleerd werd of de aankomende studenten hun arbeidsdienstplicht vervuld hadden. De dwang werd daarom uitgebreid en verscherpt: op 4 november 1942 werd in de Staatscourant een besluit gepubliceerd waarin voor het eerste halfjaar van 1943 werkloze en niet volledig werkende jongeren die in het laatste kwartaal van 1942 geboren waren, werden opgeroepen hun arbeidsdienstplicht te vervullen. In dit besluit van 4 november 1942 werden eveneens jongeren opgeroepen die bij de overheid of in het bijzonder onderwijs werkzaam waren, voorzover zij in de periode van 1 april 1942 tot en met 31 maart 1943 waren geboren. Ook zij dienden hun arbeidsdienstplicht in het eerste halfjaar van 1943 te vervullen. In het tweede halfjaar moesten de jongeren opkomen die aan het einde van het schooljaar 1942-1943 een diploma zouden halen dat toegang zou geven tot het middelbaar nijverheids- of het hoger onderwijs. In november en december 1942 ontvingen duizenden jongeren thuis een oproep.

Op 23 maart 1943 werd in de Staatscourant een soortgelijk besluit gepubliceerd. Hierin werden de jongeren opgeroepen die in de eerste helft van 1943 geboren waren. Hier was de bepaling toegevoegd: voor zover hun oproeping naar het oordeel van de commandant van de NAD noodzakelijk is. Deze lichte diende in de tweede helft van 1943 op te komen. In januari 1944 moesten 10.320 jongeren opkomen, allen geboren in de tweede helft van 1943 (Staatscourant, 27-10-1943). De laatste verplichte oproeping vond plaats in het voorjaar van 1944 voor de dienstdienst in het tweede halfjaar 1944 en omvatte de lichte 1943. Een grote groep van deze lichte werd echter in september 1944 al met verlof gestuurd.

Arbeidsdienst, een nationaal-socialistisch vormingsinstituut?

Bij de oprichting van de Arbeidsdienst werd Breunese tot waarnemend commandant aangesteld. Hij stond onder toezicht van een hoge functionaris van de Reichsarbeitsdienst, General Arbeitsführer Bethmann. Invloed van de NSB op de Arbeidsdienst diende geweerd te worden, de scholing moest meer een Grootgermaans karakter krijgen. Breunese wilde ook van de Arbeidsdienst een onpolitieke organisatie maken, maar werd in toenemende mate met Duitse pressie geconfronteerd. Toen Bethmann het kader van de Arbeidsdienst wilde zuiveren en de Hitlergroet wilde invoeren was voor Breunese de maat vol. Op 1 augustus 1941 nam hij ontslag. Als opvolger werd luitenant-kolonel L.A.C. de Bock aangesteld. Na het vertrek van Breunese werd de ideologische tendens in de Arbeidsdienst steeds sterker. In allerlei officiële uiteenzettingen en verklaringen over het wezen van de Arbeidsdienst vond meer en meer de nationaal-socialistische terminologie ingang. De toenemende politieke invloed in de Arbeidsdienst bleek ook uit de zuivering van het kader dat na het vertrek van Breunese plaatsvond. Een verhoogd aantal leden van de NSB en de Germaanse SS werd opgenomen, zowel in het hoger en middenkader als in de leiding van de kampen. Uiteindelijk bestond het kader in de herfst van 1943 voor een kwart uit NSB'ers en SS'ers, nog altijd een grote minderheid. Deze minderheid was echter absoluut geen eenheid. 'Goede' elementen in de staf van de Arbeidsdienst wisten beide groepen herhaaldelijk tegen elkaar uit te spelen.

In tegenstelling tot de arbeidsvrouwen (zij waren allen vrijwillig toegetreden) bevonden zich onder de arbeidsmannen maar heel weinig pro-Duitse elementen. De arbeidsmannen werden onder toezicht van de Nederlandse Heidemaatschappij ingezet bij ruilverkavelingsprojecten, later ook bij de oogst. Hun prestaties waren in de regel gering. Tot 1944 werden zij niet ingezet om werkzaamheden voor de Duitsers te verrichten. Weliswaar werd er in algemene zin in de kampen veel propaganda gemaakt voor het nationaal-socialisme, maar daar bezweken slechts weinigen voor. In de meeste kampen werd de order

dat er collectief geluisterd moest worden naar Max Blokzijls radiotoespraken, genegeerd. De stemming in de kampen werd zo, ondanks de pogingen daartoe van de bezetter, niet of nauwelijks beïnvloed door de politiek. Eventuele activiteiten van nazigezinde kaderleden werden door die van andersdenkende kaderleden meestal geneutraliseerd. Als nationaal-socialistisch vormingsinstituut is de Arbeidsdienst dus mislukt. Dit blijkt ook uit het feit dat slechts een klein aantal vrijwilligers zich in het verband van de Arbeidsdienst voor de Oostinzet meldde: 300 man in de zomer van 1942. In 1943 werden 25.000 man voor de Arbeidsdienst opgeroepen; slechts 600 van hen meldden zich nu aan voor de Oostinzet. Al met al was de Arbeidsdienst voor veel afzwaaiende verplichte arbeidsmannen niet louter een slechte ervaring geweest. De Arbeidsdienst had zelfs twee punten van aantrekkelijkheid: hij bood de gelegenheid om aan de Arbeidsinzet in Duitsland te ontkomen en verder was, bij de voortdurende verslechtering van de levensmiddelendistributie, het goede eten in de arbeidskampen van grote betekenis.

Einde van de Arbeidsdienst

De anti-Duitse stemming in de kampen was Bethmann een doorn in het oog. Hij probeerde deze de kop in te drukken door allerlei maatregelen van De Bock te eisen, waaronder het verplicht brengen van de Germaanse groet (dat is de Hitlergroet zonder het uitspreken van de woorden 'Heil Hitler') en het ondertekenen van een nationaal-socialistische geloofsbelijdenis door het kader. De Bock had dit steeds tegengehouden. Toen op 31 augustus 1943, de verjaardag van koningin Wilhelmina, in tal van kampen het Wilhelmus was gezongen en bovendien op De Bocks verjaardag op 14 september in het stafkwartier een toast op de koningin werd uitgebracht, eiste Bethmann dat er hard werd ingegrepen. De Bock liet kort daarna (11 oktober) een schrijven rondgaan waarin hij de Germaanse groet voor het hele kader van de Arbeidsdienst verplicht stelde. Binnen de Arbeidsdienst ontstond hierdoor grote deining. Deze nam nog toe toen begin november bleek dat men schriftelijk verklaren moest voortaan de voorgeschreven groet te zullen brengen. Een kwart van het kader nam ontslag, de andere kaderleden probeerden de groet zoveel mogelijk achterwege te laten. Aan die groetcrisis werd door de illegale pers veel aandacht besteed; ook de kerken protesteerden bij Seyss-Inquart. Een en ander droeg ertoe bij dat van de lichting die in het eerste halfjaar van 1944 moest dienen, 20% niet kwam opdagen. In juli 1944 had Seyss-Inquart aan het hoofd van de Reichsarbeitsdienst geschreven dat volgens zijn informatie 99% van de arbeidsmannen anti-Duits was. Seyss-Inquart was van mening dat daarom de Arbeidsdienst drastisch moest worden ingekrompen. Vanaf de lente van 1944 was al ongeveer een derde deel van de Arbeidsdienst ingezet om allerlei graafwerk voor de Wehrmacht te verrichten. Seyss-Inquart wilde daar regel van maken. Slechts een kleine, zuiver nationaal-socialistische Arbeidsdienst zou dan overblijven.

Augustus 1944 escaleerde de situatie verder: Bethmann gaf opdracht tot het invoeren van de Hitlergroet in de dienst. Deze opdracht werd gevolgd door de eis op 1 september 1944 dat 1800 man van de Arbeidsdienst moest worden ingezet voor het graven van loopgraven. De Bock weigerde hieraan mee te werken. De anti-Duitse kaderleden gaven aan de leiding van de kampen van de Arbeidsdienst door dat ze onmiddellijk de kampen moesten ontruimen wanneer het gevaar dreigde dat nieuwe afdelingen van de Arbeidsdienst bij werk voor de Wehrmacht zouden worden ingeschakeld. Dit gevaar werd niet afgewacht: op Dolle Dinsdag (5 september) stroomden de kampen leeg. Aan het einde van Dolle Dinsdag waren bijna alle arbeidsmannen en was driekwart van het kader verdwenen. Op 6 september werd De Bock door Bethmann afgezet en vervolgens werd het restant van de dienst bij allerlei werk voor de Wehrmacht ingeschakeld.

ARCHIEVEN

- toegang 2.02.15
Algemene Rekenkamer, 1944-1981
Commissie onregelmatigheden Arbeidsdienst

inv.nr. 2786

Notulen van de vergaderingen en aantekeningen van besprekingen van de commissie belast met een onderzoek naar de plaatsgevonden onregelmatigheden bij de Nederlandse Arbeidsdienst, 1943-1944.

inv.nr. 2787-2788

Verslag met bijlagen van de werkzaamheden van de Commissie van onderzoek onregelmatigheden Arbeidsdienst, 1943-1944.

- toegang 2.03.03
Ministerie van Algemene Zaken
Regestenlijst van de notulen en vergaderstukken van het College van Secretarissen-Generaal over de periode 17 mei 1940 tot en met 16 september 1943.
Voor Opbouwdienst en Arbeidsdienst, zie de Regestenlijst.

- toegang 2.03.06
Ministerie van Algemene Zaken, 1937-1945

inv.nr. 8

Stukken betreffende de organisatie van het Bureau Opbouwdienst en van het Bureau Arbeidsdienst, 1941-1942.

inv.nr. 18

Stukken betreffende het doen verrichten van een onderzoek naar financiële onregelmatigheden bij de Nederlandse Arbeidsdienst, 1943-1944.

inv.nr. 141

Stukken betreffende de invoering van de arbeidsdienstplicht voor overheidspersoneel en opgave van arbeidsdienstplichtig personeel, 1941-1943.

inv.nr. 261

Stukken betreffende instelling van de Arbeidsdienst en de wijziging van het Arbeidsdienstplichtbesluit, 1940-1942.

- toegang 2.04.67
Ministerie van Binnenlandse Zaken: Zuivering van Ambtenaren en de Nederlandse Orden, 1945-1959
raadpleging van stukken betreffende personen alleen mogelijk na indiening van een schriftelijk verzoek inclusief onderzoeksopzet bij het hoofd Onderzoek van het Nationaal Archief.

inv.nr. 39

Stukken betreffende de instelling, samenstelling en werkzaamheden van de adviescommissie voor de zuivering van het personeel van de voormalige Nederlandse Arbeidsdienst (NAD), 1945-1947.

OORLOGSGIDS

10_Opbouwdienst, Arbeidsdienst en Arbeidsinzet:wat is het verschil?

inv.nr. 157

Stukken betreffende de behandeling van kwesties omtrent zuiveringsmaatregelen tegen ambtenaren wegens lidmaatschap van de Nederlandse Arbeidsdienst (NAD), 1945-1946.

inv.nr. 379

Stukken betreffende de zuivering van de leden van de Nederlandse Arbeidsdienst (NAD), alsmede verzamelde belastende documentatie, 1941-1946.

inv.nr. 467

Korte historiebeschrijving van de Nederlandse Arbeidsdienst, 1947.

inv.nr. 880-883

Correspondentie van de secretaris van de Adviescommissie voor de zuivering van het personeel van de voormalige NAD, J. Vel. Bevat tevens stukken van majoor J. Vel als hoofd van de subsectie Politieke Documentatie NAD van Sectie 1 van het Militair Gezag en stukken van het Bureau Afwikkeling Nederlandse Arbeidsdienst (BANAD)/Bureau Documentatie NAD.

- toegang 2.04.67.01

Ministerie van Binnenlandse Zaken: Zuivering van Ambtenaren en de Nederlandse Orden, 1945-1959, band 8

raadpleging van stukken betreffende personen alleen mogelijk na indiening van een schriftelijk verzoek inclusief onderzoeksoptzet bij het hoofd Onderzoek van het Nationaal Archief.

inv.nrs. 32500-34598

Alfabetisch overzicht van de individuele persoonsdossiers van de Adviescommissie voor de zuivering van het personeel van de voormalige Nederlandse Arbeidsdienst (NAD).

- toegang 2.04.74.01

Bureau Afwikkeling Nederlandse Arbeidsdienst (BANAD)

gehele archief is van belang.

raadpleging van stukken betreffende personen alleen mogelijk na indiening van een schriftelijk verzoek inclusief onderzoeksoptzet bij het hoofd Onderzoek van het Nationaal Archief.

- toegang 2.04.80

Bureau voor Nationale Veiligheid, 1945-1946(1980)

inzage van persoonsdossiers alleen mogelijk na schriftelijk verzoek

inv.nrs. 2376, 2433, 2556, 2713, 2861, 2991, 3129, 3426

Persoonsdossiers BNV, stukken betreffende het verkrijgen en/of verstrekken van gegevens omtrent personalia, activiteiten en lidmaatschappen van diverse personen.

inv.nr. 3569

Doorslag van een nota van de commandant van de Opbouwdienst, aangewezen commandant van de NAD, betreffende geest en richting der opvoeding in de NAD, 1940.

- toegang 2.05.48.05

C.J.M. Schaepman

inv.nr. 109-115

Notulen van de vergaderingen van het College van Secretarissen-Generaal, 1940-1943.

inv.nr. 160

Stukken betreffende de benoeming van dr. D.G. Draayer en majoor Breunese bij de Opbouwdienst, 1940.

- toegang 2.05.80

Ministerie van Buitenlandse Zaken, Londens Archief, 1940-1945

inv.nr. 365:

Stukken betreffende aangelegenheden inzake de Opbouwdienst en de Arbeidsdienst in Nederland, 1940-1944.

- toegang 2.06.001

Directie Handel en Nijverheid, 1906-1943

inv.nr. 4075

Stukken betreffende de Geologische Stichting en de Delfstoffen Opsporingsdienst van de Opbouwdienst, 1941.

inv.nr. 2086

Militaire dienst en burgerlijke arbeidsdienst, 1913 1944.

- toegang 2.09.53.01

Ministerie van Justitie: Directoraat-Generaal van Politie, 1940-1946(1948).

raadpleging van stukken alleen mogelijk na indiening van een schriftelijk verzoek inclusief onderzoeksopzet bij het hoofd Onderzoek van het Nationaal Archief.

inv.nr. 100 AO 0/056/41

Inlevering van en verbod op het dragen van uniformkleding door leden van de voormalige Opbouwdienst.

inv.nr. 103 AO 0/134/4

Over het bedrijven van partijpolitiek in de Nederlandse Arbeidsdienst (NAD).

inv.nr. 105 AO 0/197/41

Motorrijtuigenbelasting in de Nederlandse Arbeidsdienst (NAD).

inv.nr. 165 0230-2039

Plaatsing van legerkader-leden der Nederlandse Arbeidsdienst bij de Nederlandse staatspolitie.

inv.nr. 165 0230-2185

Aanstelling van leden van de Nederlandse Arbeidsdienst bij het Politieopleidingsbataljon.

inv.nr. 165 0230-2863

Opgave van personeel van de Nederlandse Arbeidsdienst, geschikt voor het Politieopleidingsbataljon.

inv.nr. 166 0230-3721

Overgang van personeel van de Nederlandse Arbeidsdienst naar het Politieopleidingsbataljon.

inv.nr. 217 09-0043

Tenuitvoerlegging van vrijheidsstraffen, opgelegd aan leden van de Nederlandse Arbeidsdienst.

inv.nr. 218 09-4196 en 09-4679

Verzoeken om vrijstelling van arbeidsdienstplicht.

inv.nr. 265 -1.835 agendanummer 16383

Strafvervolgning van arbeidsdienstplichtigen.

inv.nr. 271 -2.08.23 agendanummer 7153-56

Werving van personeel uit voor de Nederlandse Arbeidsdienst bestemde arbeiders.

inv.nr. 273 -2.08.23 agendanummer 15811

Opgave van politieaspiranten die in de Nederlandse Arbeidsdienst hebben gediend en van politieaspiranten die een aanstelling tot hulppolitie hebben.

inv.nr. 278 -2.08.3 agendanummer 1716

Arbeidsdienstplicht.

inv.nr. 280 -2.08.35 agendanummer 799

Arbeidsdienstplicht.

inv.nr. 285 -2.08.97 agendanummer 5068

Gratificatie aan politieambtenaren in arbeidsdienst.

inv.nr. 569 N1 agendanummers 2203-6334

Nederlandse Arbeidsdienst.

inv.nr. 332 14 e

Nederlandse Arbeidsdienst.

inv.nr. 355

Stukken betreffende het geven van uitvoering aan het arbeidsdienst-plichtbesluit door opgave van ongehuwde mannelijke ambtenaren die op 1 april 1942 de leeftijd van 18 jaar doch niet die van 22 jaar hebben bereikt, 1942-1943.

inv.nr. 399 P II 981

Aanstelling van voormalige leden van de Nederlandse Arbeidsdienst bij de Nederlandse politie.

inv.nr. 411 1771

Splitsing aanmeldingsbureau van de Nederlandse Arbeidsdienst.

inv.nr. 435 6867

Beoordelingslijst van cursisten van het Politieopleidingsbataljon welke afkomstig zijn van de Nederlandse Arbeidsdienst.

inv.nr. 444 9697

Toepassing artikel 2 eerste lid, van het Arbeidsdienstplichtbesluit.

inv.nr. 449 10959

Toepassing artikel 2 van het Arbeidsdienstplichtbesluit.

inv.nr. 459 126

Inlichtingen over arbeidsdienstplicht.

inv.nr. 309 P 276/41

Opgave van arbeidsdienstplichtig personeel van het Directoraat-Generaal van Politie, de Rijksopsporingsdienst, de Rijksvreemdelingendienst en de Rijksidentificatiedienst.

inv.nr. 577 109

Nederlandse Arbeidsdienst.

- toegang 2.10.49

Commissariaat voor Indische Zaken

inv.nr. 99 C 1940-09-21 nr 14

Tewerkstelling van Indische militairen bij de Opbouwdienst.

- toegang 2.11.30.04

Archieven betreffende de Voedselvoorziening in verband met de oorlog, 1939-1945, Deel II; afdeling personeel en materieel

inv.nrs. 7-8

Stukken betreffende de arbeidsdienstplicht, 1941-1944.

- toegang 2.11.30.11

Archieven betreffende de Voedselvoorziening in verband met de oorlog, 1939-1945, Deel II; Bureau Ontruiming

inv.nr. 22

Verslag van een bespreking over het Werkplan Opbouwdienst te Arnhem van 6 september 1940.

- toegang 2.13.01

Ministerie van Defensie, gewoon verbaal archief, 1813-1945, Band V

inv.nr. 5066 1941-02-7 nr 226, afdeling VI

Uniformering Opbouwdienst.

inv.nr. 5067 1941-04-9 nr 130, afdeling III

Geneeskundig onderzoek personeel Opbouwdienst en Arbeidsdienst.

- toegang 2.13.70

Generale Staf, 1914-1940, band I

inv.nr. 1463

Stukken betreffende de oprichting en organisatie van de Opbouwdienst, 1940.

inv.nr. 1467

Stukken betreffende de bezetting van de afwikkelingsbureaus en de staven van de divisies, grensbewaking, organisatie van de Koninklijke Marechaussee, de Politietroepen en de Opbouwdienst, legering van Duitse troepen, alsmede de behandeling van archieven, 1940.

inv.nr. 1627

Stukken betreffende de organisatie en taak van Duitse nationaal-socialistische organen, Arbeidsdienst, 1935-1937.

- toegang 2.13.70

Generale Staf, 1914-1940, band II

inv.nr. 1706

Oprichting Opbouwdienst en aflegging van een erewoordverklaring door beroepsofficieren, 342/40.

- toegang 2.13.22

Archieven van de Koninklijke Militaire Academie, 1816-1941

inv.nr. 232

Stukken betreffende de inrichting en indeling van de cursussen aan de School Breda van de Opbouwdienst en de positie van de ex-KMA-kadetten.

inv.nr. 231

Staat van bescheiden van het bureau Onderwijs der KMA, die in november 1940 naar Delft zijn vervoerd, met geleidebrief, 1940.

- toegang 2.13.55

Diverse onderdelen cavalerie

inv.nr. 53

Minuten van brieven uitgaande van de regimentscommandant betreffende opgaven van de regimentssterkte, de regimentsonderdelen en de officieren van gezondheid die willen overgaan naar de Opbouwdienst, met ingekomen antwoorden, 1940.

- toegang 2.13.71

Ministerie van Defensie, (1940-1941); Ministerie van Oorlog te Londen, (1941-1945)

inv.nr. 194 1942/86

Rapporten betreffende de Opbouwdienst en kampen van de Arbeidsdienst.

inv.nr. 329 1944/291

Ontwerp-besluit tot opheffing Nederlandse Arbeidsdienst.

inv.nr. 2150

Stukken betreffende de Nederlandse Arbeidsdienst

1/2 - Parafraze van een bericht in de Kölnische Zeitung over een jaar Nederlandse Arbeidsdienst, 1942 (in het Duits).

inv.nr. 2177

Stukken betreffende de organisatie en de taken van Duitse militaire organisaties en de taken van Nederlandse nationaal-socialistische organisaties waaronder de Nederlandse Opbouwdienst en de latere Nederlandse Arbeidsdienst, 1942-1944.

inv.nr. 99 1940/0kt 25/39

Verzoek om onderzoek naar het feit dat 32.000 man van de Opbouwdienst in Nederland zouden worden gedemobiliseerd en ingedeeld bij de luchtverdediging.

inv.nr. 175 1945/feb 17/20

Wijziging besluit Opheffing Nederlandse Arbeidsdienst.

- toegang 2.13.85

Ministerie van Defensie, de militaire luchtvaart en verdediging, 1910-1940

inv.nr. 365 1940/A5421

Regeling Opbouwdienst.

- toegang 2.15.20

Rijksarbeidsbureau in oorlogstijd

inv.nr. 24 nr. 3

Aanstelling vroegere leiders van de Nederlandse Arbeidsdienst.

inv.nr. 78 nr. 2 en 3

De arbeidsmarkt in Nederland, in Londen verschenen rapporten over de opbouwdienst en arbeidsdienst.

inv.nr. 82 nr. 4

Verordening 32/1942, eerste en tweede uitvoeringsbesluit inzake het aanstellen van personeel beneden de 40 jaar; personeel van de NAD.

inv.nr. 203

Bemoeiingen van de GAB's met de Nederlandse Arbeidsdienst, 1941-1944.

inv.nr. 234

Bemiddeling van uit de Nederlandse Arbeidsdienst ontslagen personen, 1941-1944.

inv.nr. 238

Organisatie van het plaatsingsbureau van de Opbouwdienst

N.B.: onder meer rapport van kapitein S. over organisatie en taak van de dienst.

inv.nr. 360

Tewerkstelling van personeel van de Opbouwdienst (later Arbeidsdienst) in Duitsland, 1940-1941.

- toegang 5.015.01

Toegang op de gegevensbestanden met betrekking tot het beleidsterrein beheer van de Rijksbegroting.

inv.nr. 2402

Kosten afwikkeling Nederlandse Arbeidsdienst.

inv.nr. 1471

Hoofdstuk II B (Algemene Zaken, Opbouwdienst) van de rijksbegroting 1941, 1940-1942.

inv.nrs. 1476

OORLOGSGIDS

10_Opbouwdienst, Arbeidsdienst en Arbeidsinzet:wat is het verschil?

Hoofdstukken IIA (Algemene Zaken) en II B (Algemene Zaken, Nederlandse Arbeidsdienst) van de rijksbegroting 1942, 1940-1942.

inv.nrs. 1490

Hoofdstuk II B (Algemene Zaken, Arbeidsdienst) van de rijksbegroting 1943, 1943-1945.

inv.nr. 1509

Hoofdstuk II B (Algemene Zaken, Arbeidsdienst) van de rijksbegroting 1944, 1942-1946.

LITERATUUR

- L. de Jong, Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog ('s-Gravenhage 1969-1991), vooral de delen 4 en 5.
- N.J.G. Sikkel, Documentatie, samengesteld ten behoeve van de Bijzondere Rechtspleging, op last van de Procureur-Fiscaal bij het Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam (Amsterdam 1947).